

Lojze Ude, **Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944**. Uredil Boris Mlakar. Ljubljana : Slovenska matica, 1994. 168 strani.

Najbrž ga ni med našo strokovno javnostjo, ki ne bi poznal Lojzeta Udeteta kot avtorja številnih in pomembnih del o Koroških Slovencih, o bojih za severno mejo po razpadu Avstro-Ogrske in o slovenskem nacionalnem vprašanju. Toda z znanstvenim delom se je začel ukvarjati šele v drugi polovici življenja. Bistveno manj pa je poznano njegovo osebno politično, publicistično in strokovno udejstvovanje pred in med 2. svetovno vojno, še manj motivi, ki so ga pri tem vodili. Njegova predvojna stališča je pred leti dodobra osvetlila objava polemične korespondence iz let 1939–1940 z Dušanom Kermaunerjem (*Nova revija* 1986, št. 48–56), njegovo pozicijo v času druge svetovne vojne pa širše pojasnjuje prav pričujoče delo. Tako ostaja neobjavljen le še njegov medvojni dnevnik.

Urednik mag. Boris Mlakar se je pri izboru tekstov oprl na avtorjevo delno že pripravljeno zasnovo objave spisov in drugega gradiva iz let pred in med drugo svetovno vojno. Odlučil se je za vsebinsko dokaj enotne rokopise, ki odražajo Udetovo videnje položaja slovenskega naroda med okupacijo. Izbranim sestavkom in pismom je dodal nujne komentarje, o avtorju, njegovem delu in življenju pa je pripravil tudi tehtno študijo.

Da bi Udetove premisleke položaja Slovencev med drugo svetovno vojno lahko doumeli v času in prostoru, je potrebno precizirati njegovo tedanjo pozicijo. Bil je pravnik, odvetnik, široke izobrazbe (več let je študiral zgodovino in slavistiko). Njegovo politično nastopanje idejno ni bilo usmerjeno po tradicionalnih taborih, pač pa samosvoje. Poglavitna črta v njegovem delovanju je bilo slovenstvo, zato niti ni čudno, da je bil sprva v krogih avtonomistov, nato Slovenske ljudske stranke v njeni avtonomistični fazi, v tridesetih letih se je zblížal z levičarji (*Slovensko društvo*, delavsko-kmečko gibanje) in krščanskimi socialisti, predvsem zaradi njihovega opozarjanja na nacistično nevarnost. Bil je sicer dokaj kritičen do komunistov, posebno pa do njihove zaverovanosti v sovjetsko politiko. Sila kritičen je bil do sovjetskega povezovanja s Hitlerjevo Nemčijo, kar je v srži njegovega takratnega polemiziranja s Kermaunerjem in drugimi komunisti. Takoj po okupaciji se je bil prisiljen umakniti na italijansko okupacijsko območje, konkretnije v Ljubljano. Snoval je lastno odporiško skupino, a se je nato avgusta 1941 pridružil Osvobodilni fronti. Da so ga smatrali za zanesljivega, kaže dejstvo, da sta pri njem nekaj mesecev prve vojne zime ilegalno stanovala Boris in Zdenka Kidrič. Jeseni 1942 se je od glavnega toka Osvobodilne fronte oddaljil, navezoval stike z nekaterimi sredinci in dr. Albinom Šmajdom; preko njega je skušal doseči premirje med OF in Slovensko zavezo oz. Protikomunistično milico. Do kapitulacije Italije je bil v Ljubljani, njegovo zavzemanje za pomiritev oziroma za premirje z »belo gardo« pa gotovo ni prispevalo k priljubljenosti v krogih vodilnih komunistov, posebej ker je to bilo v času po dolomitski izjavi in v času vedno jasneje razvidnega sesutja fašistične Italije. Po italijanski kapitulaciji se je Ude umaknil na osvobodjeno ozemlje, bil je na Kočevskem Rogu, v skupini intelektualcev, ki jim je vodstvo gibanja omogočilo in jih zadolžilo, da so snovali bodoče oblike slovenskega žitja, vendar daleč od vsake izvršilne oblasti. Bil je član Znanstvenega inštituta, njegov tajnik in v.d. predsednik. Septembra 1944 je dobil predsednikovanje Verski komisiji – glede na dejanske razmere sila važna komisija – ki pa ni in ni mogla zaživeti. Bil je tudi član Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

Izbor Udetovega pisanja med leti 1941 in 1944 obsega 17 tekstov, med katerimi prevladujejo po številu politična pisma vodstvu OF in Albinu Šmajdu, po tehtnosti pa zlasti referati. Obdobje po kapitulaciji Italije zastopajo le trije referati.

Prvi dokument v zbirki, zgodnji referat iz časov oblikovanja programa OF, sedmih oziroma devetih demeljnih točk, je eno redkih sodobnih pričevanj, kako so sodobniki razumeli program Osvobodilne fronte. Smisel osvobodilnega boja je za Udeteta bila le osvoboditev slovenskega ozemlja, zavzemal se je za vojaško akcijo takrat, ko bo njena moč tudi uspešna; ko bodo oborožene akcije v Sloveniji usklajene s svetovnim položajem. Zadrževanje intenzivnosti osvobodilnega boja je utemeljeval z razliko med velesilami in malim narodom, kot so Slovenci. Globalni obračun s Hitlerjem je po njegovem dolžnost velesil – še posebej glede na njihove lastne napake v odnosu do nacizma – ne pa malega naroda, ki lahko s tem ogrozi svoj obstoj. Edina izjema zanj je bila obramba pred izganjanjem – ker je za narodna smrt, tudi ne more biti zadržka v obrambi. Opozarja na taktiko vodenja boja, ki ne sme dopustiti, da bi se Italijani zedinili z Nemci v doziranju ukrepov proti osvobodilni akciji. Ljubljanska pokrajina mora ostati baza naroda, zato se boja v njej ne sme intenzivirati. Drugi njegov pomislek obsega likvidacije »denunciantov in izdajalcev«. Zavzema se za postopanje proti njim po vojni, čeprav pozna škodo, ki jo povzročajo. Tako stališče je zastopal tudi napram članom Straže v pismu IO OF aprila 1942, čeprav ni dvomil o njihovem sodelovanju z Italijani. Tokrat je navedel še nov argument, namreč da streljanja takih širijo bazo odpora proti OF – ta pa je preslaba, da bi si to lahko privoščila.

Eden osrednjih tekstov je referat o značaju Osvobodilne fronte iz maja 1942. Pripravil ga je, ko je v diskusiji s svojimi znanci iz »sredine« zavrnil možnost, da se bi lahko oblikoval med Osvobodilno fronto in Slovensko zavezo tretji tabor. Tekst je v resnici rezantna analiza Osvobodilne fronte, organizacije, ciljev in njene ideologije. Fronto uvideva kot akcijsko skupnost, kot dokaz, da je v slovenski politiki mogoče preseči svetovnonazorske razlike, čeprav ga skrbi dejstvo, da je taka, metapolitična pozicija dveh skupin, liberalne in katoliške (krščanskosocialistične) izsiljena od tretjega partnerja in ne izraz notranjega prepričanja in moči obeh skupin. Pri utemeljevanju, kaj je bistvo »slovenske narodne revolucije« – bolje

rečeno, v čem se ločijo slovenske razmere od boljševiskega ruskega vzora – poudarja, da bo revolucija nujno tudi socialna. Možnost sovjetizacije je zanj manj verjetna, saj je Slovenija na obrobju ruskega dogoda. Zato je treba računati po njegovem in tudi druge scenarije: balkanski, zahodni, južnoslovanski. In z drugimi scenariji pride tudi omejitev OF na pravi nacionalizem, da torej posveti vse sile le boju za nacionalno osvoboditev. Opozarja na mednarodno vlogo jugoslovanske vlade, ki je, kakršna koli že je, edina priznana jugoslovanska vlada. Realna oblika povojne ureditve bo itak le neka regionalna skupina, ob priznanju slovenskega naroda kot entitete. Zato zanj tudi nima smisla tako postavljanje proti Mihailoviču, kar je le slab posnetek srbskih nasprotij, ne glede na to, da so Mihailovičevi pristaši med Slovenci tisti, ki se še vedno gibljejo v miselnem okviru predvojne državne organizacije.

Zaključuje z vprašanjem ubijanja izdajalcev. Kakor na eni strani razume zahteve stroge narodne discipline, pa odklanja prelahkotno obravnavo tega vprašanja v OF, saj je življenje za večino ljudi le najvišja vrednota. Zanj so narodni izdajalci tisti, ki se odvrnejo od naroda, in tisti, ki pripadajo temu narodu sovražni ideologiji. Poleg teh so še denuncianti. Le te je v nujnih primerih upravičeno ustreliti. Opaža slabitev narodne morale, množijo se »ideološki izdajalci«. Boj proti tem začena dobivati obrise državljanske vojne, hkrati pa je njihovo streljanje povsem neučinkovito. Ob sistemu talcev pa je to še zanesljiv način za uničenje lastnih izbranih ljudi. Prelomnico in hkrati največjo napako opaža v uboju dveh akademikov (študentov) v marcu 1942, kar je sovpadlo z nastopom škofa proti OF in približanjem Ehrlicha Italijanom.

Vrhunec kritičnosti in hkrati tudi že začetek drugega, od OF odmaknjenega obdobja, nakazuje Udetovo pismo IO OF 14. oktobra 1942. Pismo je bilo inspirirano tudi z osebno bolečino, saj je med talci, ki so jih Italijani dan prej ustrelili za ubitega Marka Natlačena, bil tudi njegov prijatelj Vinko Košak. Za nacionalno škodljivo stopnjevanje medsebojnega boja krivi tudi vodstvo OF, zato se ob ostri kritiki njenega ravnanja umika, ker nima moči, da bi to spremenil.

Res je sledilo nekaj mesecev njegove pasivnosti (tudi bolezen), nato pa je nastopil sicer utopično idejo, da bi le bilo mogoče obe bojujoči se strani vsaj pomiriti, če že ne spraviti. To naj bi napravili umirjeni ljudje z obeh strani. Za posredovanje na drugi strani je poskušal pridobiti svojega dobrega znanca dr. Albina Šmajda, s katerim sta se večkrat sestala in si dopisovala v času med aprilom in avgustom 1943. S premirjem ni bilo posebnega napredka ne na eni ne na drugi strani, korespondenca pa nakazuje, kako se je odzival sam in krogi, ki so za ta pogajanja izvedeli. Najbolj izčrpno in tudi danes poučno je njegovo poročilo, datirano z 20. avgustom, ko je očigledno obupal nad nadaljevanjem prizadevanj »za edinost naroda«. V ta krog sodi tudi njegov avgustovski predlog javne izjave IO OF, da ob osvoboditvi oziroma prevzemu oblasti ne bo nobenih izvensodnih usmrtitev.

Sledijo spisi, ki jih je pripravil že na osvobojenem ozemlju. Prvi je zanimiv referat, pripravljen za zborovanje pravnikov na Suhorju, ki se dotika vprašanj mednarodnega prava, v kolikor so zadevale slovensko situacijo. V referatu je mogoče videti tudi odgovor na Tomšičevo *Vojno in nevtiralnostno pravo*, ki je izšlo leta 1942 v Ljubljani. Izpostavljena so vprašanja narave mednarodnega prava, upravičenosti upiranja okupaciji, vprašanja debelacije (prenehanja države) in okupacije in pravice odpora okupatorjem. Zaključuje z utemeljitvijo prištevanja partizanskih enot k vojaštvu v smislu vojnega prava po haški konvenciji iz leta 1899.

Drugi spis je Ude napisal za nameravani *Slovenski zbornik 1944*, ki pa ni izšel, tako da je članek *Nov slovenski človeški lik* izšel šele po vojni v *Slovenskem zborniku 1945*. V njem se Ude umešča med tiste avtorje, ki so želeli preoblikovanje slovenskega narodnega značaja. V skladu s svojim načelom aktivizma išče opredelitve za bojevito vedenje v preteklosti in osvobodilnem boju. Skozi tri slovenske človeške tipe: konservativno katoliškega, napredno jugoslovanskega in kulturnega (Prešeren, Cankar, Levstik) zavrača prva dva in afirmira tretjega v početju OF. Vendar se sprašuje tudi o posledicah bojevitnega ravnanja, torej o odvzemu življenja drugemu. Opozarja, da nasilje ni končni cilj, pač pa ga bo treba nadomestiti s »svobodo, pravico, dobroto«, in zaključuje: »Še smo sredi procesa, toda moja neomajna vera je, da smo z nastopom in borbo Osvobodilne fronte slovenskega naroda stopili na pot, ki vodi strmo navzgor in ki izpreminja slovensko človeško podobo v popolnejši, plemenitejši in močnejši človeški lik.« Kot vedno, je tudi to pot zadnjo besedo izrekla zgodovina sama.

Vodenje Verske komisije pri Predsedstvu SNOS je bila prva Udetova konkretna zadolžitev, z omembo, da je bil hkrati tudi član Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri istem organu. Kljub temu, da je bila komisija ustanovljena februarja, je Ude postal njen predsednik sredi septembra 1944. Njegov kredo glede urejanja odnosov med gibanjem oz. nastajajočo državo in duhovščino (Cerkvijo) vsebuje referat na sestanku belokranjske duhovščine in aktivistov 13. septembra 1944 v Črnomlju. Po pojasnitvi o komunizmu kot ateističnem, a ne bojno opredeljenem, in zgodovinski vlogi vere med Slovenci je posegel in srž vprašanj sodobnosti. Zanj sta problematični dve opredelitvi cerkvene hierarhije: absolutno odklanjanje sodelovanja s komunizmom in poudarjanje, da je vsaka oblast od Boga. Iz obeh izhaja še tretja, izgubljenost, načelna nedoslednost duhovščine, ki ne vidi novih razmerij, pač pa vztrajno sodeluje s Hitlerjem. Vzroke vidi v posebnem političnem razvoju Slovencev, ki je izobilkaval jasen politični klerikalizem. Tako naj bi komisija prevzela urejanje nove vloge katoliške cerkve: podpora vsemu, kar sodi k prakticanju verskega življenja, zaviranje vsega, kar sodi v politično delujoče katoličanstvo.

Ko se vprašamo, katera so tista vprašanja, ki so Udetu prisilila, da je postal »kritični spremljevalec Osvobodilne fronte«, kot je zapisal urednik, moramo najprej omeniti vprašanje nacionalne enotnosti. Zastopa stališče političnega samoomejevanja vseh strani, torej tudi komunistov in Osvobodilne fronte v korist prav tega cilja. Drugo vprašanje, ki ga vedno znova vznemirja, pa je vprašanje pravice, da v imenu ideje človeku odvzamemo življenje, torej vprašanje, koliko je medsebojno ubijanje dopustno, tudi za cilje, ki so izven vsakega dvoma. Soditi je, da je bilo njegovo nasprotovanje, inspirirano z moralo in pravom, načelno, čeprav se je včasih taktično prilagajal v ostrini zastopanja. Spisi sicer govore povečini o likvidacijah Osvobodilne fronte oz. VOS-a. Edino nerazjasnjeno vprašanje, ki ga sicer urednik poskuša pojasniti v spremni študiji, je Udetov prehod iz izpostavljene samolastne pozicije (utopičnega poslanstva premirja) poleti 1943 v ponovno priključitev Osvobodilni fronti na osvobojenem ozemlju jeseni istega leta. Makso Šnuderl je npr. septembra sodil, da je med njihovo skupino Ude najostrejši in ga zato vodstvo ne jemlje na Rog. Res je tja prišel z nekajmesečnim zamikom, čeprav je vmes nastopil na kongresu pravnikov.

Udetova premišljanja so z današnjega stališča stroke, poleg neposrednega pomeni objavljenih tekstov, dragocena spodbuda za poglobitev premišljevanja o notranji politični dinamiki med vojno, razmerju med uporom in kolaboracijo, nasiljem kot nasledkom vojne ali politike. Vse to so vprašanja, ki se znova silovito, a površno zagrevajo ob zdajšnji obletnici konca druge svetovne vojne. In ne glede na z izkušnjami podprt dvom, da bo lahko zgodovinar s kakršnim koli tekstom občutno vplival na smer družbene diskusije, imata lahko urednik in stroka sploh zadoščenje, da sta vsaj v tem svojo nalogo profesionalno opravila.

Damijan Guštin

Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1995. 467 strani.

Dr. Bojan Godeša je še en predstavnik mlajšega rodu slovenskih zgodovinarjev, ki si je kot mladi raziskovalec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani v kratkem času pridobil ne samo znanstveni naziv, temveč tudi dobro in vse bolj iskano ime v širši strokovni javnosti. Od marca 1987 pa do danes je namreč prehodil pot od asistenta do doktorja znanosti in znanstvenega sodelavca, poleg tega pa objavil več odmevnih razprav iz svojega raziskovalnega področja, to je zgodovine NOB, med katerimi je treba izpostaviti Prispevek k poznavanju Dolomitske izjave (Nova revija 1991) in Priprave na revolucijo ali NOB? (SAZU 1991). S pričujočo knjigo, ki je za tisk prirejena doktorska disertacija in hkrati njegov knjižni prvenec, je na najboljši način strnil in predstavil rezultate svojih sedemletnih znanstvenih prizadevanj.

Godeša se je v svoji knjigi lotil problematike iz časa druge svetovne vojne, ki je bila doslej kljub svoji pomembnosti in večni aktualnosti zapostavljena in zato obdelana nepopolno in enostransko. To je vprašanje slovenskih izobražencev, ki so bili v času zasedbe slovenskega ozemlja zaradi svoje stanovske pripadnosti in položaja v družbi najbolj izpostavljeni okupatorjevemu nasilju ter pritiskom obeh strth in bojujočih slovenskih političnih taborov. Izhodišče njegovih raziskovalnih prizadevanj ni bila celotna zgodovina slovenskih izobražencev med letoma 1941 do 1945, temveč historično predstaviti odnos okupatorja, OF in protirevolucionarnega tabora do slovenskega izobraženstva, pokazati, kako so se izobraženci odzivali na medvojne izzive ter oceniti, v kolikšnem številu in zakaj so se odločali za eno ali drugo stran oziroma zakaj so se izmikali opredeljevanju. Za temeljno merilo pripadnosti izobraženstvu je sicer izbral visokošolsko izobrazbo, vendar je to izhodišče upošteval dovolj ohlapno, da je lahko zajel tudi mnoge znane osebnosti brez formalne izobrazbe, ki so se uveljavile s svojim intelektualnim delom, pa tudi stržarje in mladce, čeprav mnogi med njimi še niso zaključili študija.

Avtor je svojo raziskavo zasnoval problemsko, zato v njej prevladuje analitski pristop. To pomeni, da je poleg izhodiščne problematike analitično obdelal nekatere osrednje dileme in odnose iz predvojne in medvojne politične zgodovine, ki so bili doslej neustrezno ali pomanjkljivo interpretirani in so zato zahtevali novo in nedvoumno vrednotenje. Že v prvem poglavju je dokazal, da ima vse odlike vrhunskega zgodovinarja, saj je na prepričljiv in objektivni način strnil nazorske poglede nasprotnih taborov na Slovenskem v desetletju pred drugo svetovno vojno in analiziral njihov odnos do izobražencev. Iz njegove dokumentirane predstavitve je razvidno, da so se v tem času nasprotja v slovenski družbi tako zaostrila, da je prišlo do ločitve duhov v narodnih in socialno-političnih vprašanjih ter s tem do določenega preoblikovanja slovenske družbe. Medtem ko so iz katoliškega tabora izhajale podcenjevalne ocene o vlogi in pomenu izobraženstva, pa so komunisti, ki so se v tridesetih letih znova vrnili na politično prizorišče, začeli načrtno pridobivati slovenske izobražence, zlasti pa mladino, ki je pomenila bodoče izobraženstvo. To je bilo usodno za poznejši razplet, saj so se tudi med kulturnimi delavci iz dokončno razcepljenega liberalnega tabora močno okrepila levičarska pa tudi totalitaristična nazoranja.

Ker se je pisec v delitvi poglavij držal kronološkega zaporedja, je v drugem poglavju orisal odnos posameznih okupatorjev do slovenskega izobraženstva. Najostrejši je bil odnos nemških zasedbenih oblasti, ki so izpostavljeno družbeno skupino imeli za najbolj moteč dejavnik pri uresničevanju svojih raz-